

**МЕТАФОРА И ЦЕНЗУРА: РАЗСЪЖДЕНИЕ ВЪРХУ ЕДНА
ОТ ЛИНИИТЕ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ
ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВО**

Владимир Трендафилов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**METAPHOR AND CENSORSHIP: ON ONE OF THE LINES OF
INTERACTION BETWEEN LITERATURE AND SOCIETY**

Vladimir Trendafilov
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The essay dwells on the intricate ways of exchange between establishment and anti-establishment aesthetics in the literature of Bulgaria during socialism. Ideological variation did not necessarily lead to differences in aesthetic value; on the contrary, the latter (literariness or metaphor) seems to have been common territory among camps and coteries in the literary field. This should serve to indicate, so the argument goes, that there existed, during socialism, a particular aesthetic epistheme, which was replaced by another after the 1989 political changes.

Key words: metaphor, censorship, epistheme, Bulgarian literature, socialism

През първата половина на 80-те години, когато бяхме приятели с покойния поет Георги Рупчев, си спомням, че по рециталите той обичаше да чете едно свое стихотворение, „Поруганието“, което после влезе във втората му стихосбирка (Рупчев 1986: 48 – 51). Много държеше на него. Мисля, че го смяташе едва ли не за дисидентско и го четеше с трепета на човек, заложил всичко заради гражданската истина. Беше полуобездвижен от мултиплената си склероза, приятелите го носехме до сцената и обратно, публиката очакваше в трогната почтителност. На живо все пак имаше и затормозяващи фактори, като например глухия глас на Жоро, който винаги губеше тридесетина процента от думите си в борба с акустиката на откритите летни сцени. И най-вече самото стихотворение. То е доста дългичко, вдъхновено е от една сцена в „Борис Годунов“ на Пушкин, която е наложително да

се има предвид, за да не се губи връзката със смисъла, а „дисидентският“ пасаж вътре е всичко на всичко три стиха: „Защо народът се събира често-често без причина, / защо мълчат, / шушукат“. Беше плах метафоричен протест срещу диктатурата на Тодор Живков и „дисидентският“ му елемент се изпаряваше почти изцяло при рецитациите, затиснат и от историческата тема, и от руския ѝ произход, и най-вече от протяжния епиграф, който съдържа финала на гореспоменатата сцена и се изчиташе от Жоро отгоре на всичко в оригинал пред недоучащите и невладеещи достатъчно руски език посетители.¹

В този разгърнат откъм значения и презентации вид стихотворението е пример за метафора, която търси реализация отвъд литературата, но не я намира съвсем, защото е предпазливо кодирана с литературни референции, а и с някои странични движения на словото, които размиват рисковия интензитет на казаното: например общия сантиментализъм на стихотворението, умиротворителната дидактика към края му („*ала големият не бива да греши, / не бива, / щом нему сме оставили съдбата си*“), както и финалното решение на лирическият герой сам да поеме дял от онтологичната вина, около която се върти темата („*аз бях един от тия момчурляци, дете взеха / паричката на Юродивия / тогава*“). Метафората тук е едновременно проводник и изолатор, антицензура и автоцензура. А освен това е и комплексна, състои се от няколко микрометафори една в друга – като матрьошки. Чрез тази сложна конструкция творбата успява да съхрани подривно-то си послание непристъпно и за социалистическата власт, и за гражданската публика. И ако в социалистическото минало посланието все още би могло да се декодира обратно до верния смисъл, макар и с основателен риск да бъде окачествено като безобидно, в контекста на годините след промените то просто изчезва. Няма го. Адресатът му – и този „горе“ (тоталитарната управа), и този „долу“ (потребителят на нелицеприятната за управляващите истина) – липсва, изместен е от друг, поради което днешният читател може съвсем спокойно да се за-

¹ Юродивый: *Борис, Борис! [...] Николку маленькие дети обижают [...]*

Вели их зарезать, как зарезал ты маленького царевича.

Бояре: *Поди прочь, дурак! Схватите дурака!*

Царь: *Оставьте его. Молись за меня, бедный Николка.*

Юродивый {ему вслед}: *Нет, нет! Нельзя молиться за царя Ирода – Богородица не велит.*

Пушкин, „Борис Годунов“
Площадь перед собором в Москве

чуди каква ли е поантата на стихотворението, освен ако не я изтълкува като принципен акт на морално себеотрицание. Тодор Живков вече е свален от власт, а народът не просто „шушука“, а буквално крещи по митинги и демонстрации, след което масово се захваща с икономическо оцеляване или миграция.

Ето още един пример за контекстуална свръхупотреба на метафората през социализма, този път, за контраст, от официозна идейна позиция. Пасажът е на Камен Калчев „Как търсих бъдещето си“ и разказва за времето, когато героят автор е вкаран, още съвсем млад, в Софийския затвор за конспиративна дейност. Там той намира уютно общество от политически съидейници, където се чувства почти като у дома си. Централният разказ за преживяното на място е следният:

Най-трудно ми беше да се оправя в сложния лабиринт на човешките характери. Грешах с хората. Препъвах се в чепати и неочаквани явления. Мяхах се от едната крайност в другата. Силно обичах и силно мразех. Бях прекалено доверчив. Не можех да бъда оправдан дори с думите на Маркс, че най-много е склонен да извини у хората лековерието им. (Калчев 1974: 231)

„Сложният лабиринт“, „грешах“, „препъвах се“, „чепати явления“, „крайност“, „обичах“ и „мразех“, „бях доверчив“. Все метафори, метафоризирани метонимии и елегантни семантични вариации, които заместват разказа с резюмета на събития и ситуации и фактически го сподавят. Случки няма, детайли – също. Очевидно е, че Калчев някак си се мъчи да бъде откровен, да си „разголи душата“ дори с риск да бъде нелицеприятен за партийните си колеги. Но си личи също така, че и нещо го спира, независимо дали е страх, деликатност, или амалгама от двете, пречи му да мине в прав текст и да изкара навън, в публичността, спотаеното, поради което не успява да се надигне от бламото на реторичните клишета, сред което е минал целият му съзнателен живот. Той е омотан в тези клишета и на няколко места из пасажа се надига само за да рухне отново сред тях. Напъва се да пробие с глава словесната слуз на повърхността на реторичната си среда, но не може, защото друга среда не познава, и резултатът в крайна сметка е една пяна от изтрити, общи фрази. Всъщност споменът му не е свеж. Макар че разказът е за събития, датиращи от 1935 г., словото му е наситено с бюрократичния език на социалистическата институция след 1944 г. и смисълът му е на практика парализиран поради несъзнателната или съзнателната автоцензура. За илюстрация бихме могли да си представим, че четем пасажа от мемоарите, преведен на английски и следователно насочен към вниманието на една публика, която няма

никаква представа за политико-историческия контекст на казаното и разказаното в него. Ето онагледяващ пример за това:

The hardest thing was to find my way in the dense labyrinth of human character. I was often wrong about people. I tripped on knotty, unexpected events. I darted from one extreme into another. I loved strongly and hated strongly. I was too gullible. I couldn't feel justified even by Marx who said it was people's credulity that he would excuse most easily.

Преводът е точен. Но докато за българския читател текстът може да бъде само скучен, за чуждия той е абсолютна безсмислица, която би могла да породи едва ли не единствено възклицателни реакции от типа на: „За какво въобще говори тоя човек?“. Няма контекст, но няма и текст извън формалната композиция от черни знаци върху бял лист. Откъм смисъл усеща се само някакъв опит за признание от страна на автора, че е бил подведен и разочарован от хора, на които наивно е оказвал доверие. Метафората не тръгва още на старта, задушена от автоцензурни бариери. Или малко по-другояче казано, тя се превръща тук от потенциален проводник на скрити значения в актуално въплъщение на бариерно мислене.

На това място би могло да ми се спомене, че съм взел два едностранчиви примера с лоши или недотам сполучени метафори, върху които градя разсъждението си. От социалистическата литература могат да се извадят къде-къде по-добри примери за ярки и точни метафори, които успешно са преодолели ограниченията на цензурата, без самите те да са ограничили прямотата и силата на въздействието си. Да, има такива. Но изключенията не са нормата, която в настоящите рамки ме интересува пряко. Клишетата в горните примери – именно поради това, че са клишета – имат предимството да илюстрират по-прецизно *нормата* на метафоричността в социалистическата литература – или по-точно неизбежния долен праг на комуникативността, вложена в нея. Те не целят да покажат друго освен това, че в системата на социалистическата регулация метафората е споделена ценност и за официозната литература, и за неофициозната – и за цензурата, и за антицензурата.

Там е въпросът. В тоталитарно време метафората никога не е била просто орнамент или естетика. Метафората е от епистемологично значение за социализма; тя е епистема – *епистемата* – на социализма. Тя е организационният принцип на социалистическата идеология, особено в утопично-есхатологичната ѝ част. Самата задължителна проекция на марксистката доктрина върху действителността налагаше висок

статус на метафората (на метафоричното клише) и изключваше употребата на прав текст, особено на такъв, който да противопоставя действителността на доктрината. Съответно контраофициозните творчески замисли с еднаква охота залагаха на метафората като предпазно средство срещу санкциониране. Поради тази причина метафората беше обща територия на срещи и съприкосновения между привържениците и опонентите на социалистическата доктрина в България, важен фактор в публичното поле дори извън литературата, което на свой ред отреждаше висок, много висок статус въобще на литературата.

На този фон статуквеното пренареждане на литературата вътре в общата система на родната култура след 1989 г. изглежда логично. Накратко казано, кризата на метафората – кризата на иносказанието – е същността на литературната ситуация в най-новата ни епоха. От споменатата година насам художествената литература рязко е загубила статус, при това не само у нас, но и глобално.² Тя продължава да се пише и консумира в масови тиражи (не толкова у нас, колкото глобално), но функцията ѝ да произвежда обществено мнение е намалела многократно, сведена е почти до нулата. В резултат писателското съсловие не излъчва големи обществени фигури, а аурата на влиянието му се е свила в рамките на професионалната гилдия и учебните институции. Самата художествена литература се е професионализирала в две поточни направления: „сериозно“ и „пазарно“, езиково ориентирано и сюжетно. „Сериозната“ художествена литература на практика се е превърнала в един от „пазарните“ жанрове, ако под „пазарен“ разбираме жанр с очертан, дефинируем обект на изображение и/или очертан, дефинируем потребител, при цялото разнообразие от теми и трактовки. В освободения от нейното (доскоро доминиращо) присъствие „пазар“ са нахлули масово нехудожествени, инструментално-информативни четива: наръчници по алтернативна медицина и забогатяване, справочници по реторика, правопис и европейска интеграция, ръководства по даоистка йога и експресивна арттерапия.

Промяната не наподобява преврат, а по-скоро пренареждане на ценностите и акцентите в литературното поле. Спестявайки подробностите, художествената литература държи на фокус автора, докато инструменталната държи на фокус читателя. Във втората (нека я наречем най-общо „наръчници за самоусъвършенстване“) има много

² Не ми е възможно за целите и най-вече обема на този доклад да дискутирам глобалната ситуация на литературата в плана на настоящата тема. Ще вметна само, че я виждам като паралелна, макар и поради серия от до голяма степен различни контекстуални причини.

елементи от първата, включително и органично „художествени“. Те обаче са вплетени не в повествование, а в реторика на убеждението, в реклама едновременно на темата или продукта, който се разисква в книгата, и на самата книга, която по този начин настоява да бъде купена. Първата се чете за удоволствие, вдъхновение или поука – и при всяка една от тези три стратегии на читателско очакване комуникацията е между читател и автор. Читателят хвали или хули именно автора заради удовлетворението или разочарованието си от четивото. Втората се чете заради личната полза или комфорт. Тя ухажда читателя, крие се зад него, върти се около него, обслужва го. Читателят е нейният фактически герой, който не е длъжен, но „би трябвало“ да насочи очакването си към нея, т. е. към това или онова заглавие от нейния корпус. Накратко казано, читателят (физическият читател, читателят индивид) е главният герой на днешното пазарно-литературно, художествено-нехудожествено поле.

Що се отнася до думата „литература“, тя все по-нарядко означава автоматично „художествена литература“, освен за по-старите поколения, които помнят социализма. За голям процент от по-младите думата обозначава просто писмен текст, какъвто и да е. В процеса солидна роля играе и интернет. Този най-нов тип масов обмен на литература (да споменем само функцията, която ни интересува във връзка с темата) нивелира разликата в значенията между *книга* и *файл* (материалната единица на обмена), откъдето нивелацията се прехвърля и върху разликите между съдържанията им: между разказ и роман, между нехудожествена и художествена литература.

Процесът има различни разновидности, но се свежда до следното. С промените метафората бе изтласкана от авансцената на литературата, а нейното място се зае от информацията, факта. Правият текст измести иносказанието, съобщението измести интерпретацията. Тъй като излезе изпод контрола на едноцентричната власт поради разпадането на последната, действителността започна да се развива по-бързо и по-непредугадимо от литературнохудожествената тематика. Актуалният факт задмина по значение „вечните“ истини и моралните ценности. В качеството на основна литературна платформа се разви най-напред вестникът, чиято първа функция, независимо от манипулативните опити за изкривяването или дори възпрепятстването ѝ, е осведомяването, ориентацията сред настоящата действителност. Този период трая до консолидирането на политическата класа на страната някъде в края на деветдесетте и началото на новия век, след което политиката поизбледня по значение и в образувания вакуум на актуал-

ните потребности се откриха по-индивидуални проекции, тъкмо тези, които изтласкаха на литературната авансцена наръчника по самоусвършенстване: необходимостта (на читателя) от образование или допълнителна квалификация, от кариерно израстване, кандидатстване в чуждестранни учебни институции или миграция. Тези нарастващи нови търсения, подпомогнати и от новите дигитални медии, на практика релефинираха понятието „литература“. В момента то обозначава едва ли не всяко писмено слово, всяка смислоносеща организация от черни знаци върху бял фон, за разлика от периода преди промените, когато метафоричната и естетическата функция на смислоносещите знаци бяха водещите.

Имайки предвид всичко това, бих обобщил, че днес литературата е на практика релефинирана, защото от социализма насам вследствие на политическите промени се е сменила епистемата на съвременното: от *метафора* към *истина*. Цензурата налагаше метафората. Падането на цензурата освободи метафората от наложителност и на нейно място нахлу потребността от *истина*. Разбира се, актуалността на потребностите от литература създава и съвсем конкретни, прагматично насочени очаквания за версии на истина: конкретна информация, конкретни факти в една или друга тематична посока. Но движението е натам. Резултат от смяната на епистемата не са само наръчниците. Развитие в същата посока е и растящата потребност от документално четиво, от историческа литература (дори когато е белетризирана), от публицистика. Тазгодишната Нобелова награда за литература, дадена на публицистката от Беларус Светлана Алексиевич, е живо свидетелство за това, че и сред членовете на комисията, която определя въпросната награда, е надделяло усещането, че литературата се развива именно в посока на описаната дотук смяна на епистеми. Изглежда, без цензура няма какво да спре ерозията на иносказанието. Без цензура, с една дума – поне засега, метафората крее.

ЛИТЕРАТУРА

Калчев 1974: Калчев, Камен. Как търсих бъдещето си. // *Избрани произведения в два тома*. Т. 1. София: Български писател, 1974.

Рупчев 1986: Рупчев, Георги. *Смяна на нощната стража*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1986.